

Illyés Gyula „cimzést sem kapott” episztolája

Levél a partról

1

*A magányos ház körül, ahol lakom,
egy rókalábnym nincs, egy cinkenyom:
kertet, határt az éjjel leesett
hó fehérbe vont, mint egy levelet.
A nagy boríték bontatlan simul.
Nem érinti napokig újra ujj.
E cimzést sem kapott
levél minden tartalma én vagyok,
e hét határnyi hó
alatt egyetlen közölnivaló.*

2

*Hull dombra, síkra, tó-jégre konok
hó egyre, mint gúlákra a homok:
„imént arasznyi, holnap egy könyök!”
S bár ők libegnek itt is, az Örök
Közöny, a Nagy Mulás méhei s már
mert azt hiszem, hogy évezrede fáj –
nem is fáj oly nagyon
ez a belém pecsételt tartalom –
De nem! Fáj! Van, amit
a csönd fődője is csak hangosít.*

3

*Van mikor markával épp a hideg
szorítja legforróbbra a szívet!
forró szavakra! S van, hogy épp a vád
hamar-heve fagyasztja össze szád –*

s magad veszed csak, mit idegeid
szeizmográfja közhírül közvetít
s bár ég, buzog, remél
s munkál agyad, – maradsz lezárt levél.
Maradsz, maradj! – S ha lesz
ki mégis egykor föltör és kivesz?!

4

Igen, jó az ember-frigyes tavasz
s fölnyit engem is, akár a tavat,
kézbe fog a fagybontó kikelet,
kiveszi összefirkált szívemet;
fölolvas magas hangján az Idő
s lesz hirtelen majd minden érthető:
tudom, tudom, – ahogy
forrást, földet: nyitja a befagyott
sebet – keblet: – is ő,
a mindig tetemrehívó jövő!

5

S majd öntik a szót, mert öntik a vért,
(tán végleg akkor vetve ki a kést) –
szólnak sebeim, mint góbé mese
fagy-dermesztette dallam-serege.
Hátratekint rám, aki a bajok
hóviharában útfelen hagyott
s néz össze most úgy, hogy összeperel
a Rágalom s az Ártalom, – mivel
pusztai ó aklok mögül
nagyanyám imáiból fölmerül
a bosszús paraszt angyal, aki rég
úgy keltett útra: véd!

A vers a *Dőlt vitorla* című, 1965-ös kötet ötödik darabjaként található az életműben. Illyés Gyula nem dátumozta verseit – csupán föltételezhetjük, hogy a vers a hatvanas évek első felében, a téli hónapok valamelyikében keletkezett. A *Dőlt vitorla* kötetének elején kilenc vers érzékelteti a téli hangulatot, sűrű hóeséssel vagy napsütésben szikrázó, behavazott tájjal, csikorgó hideggel. Íme a télies versek sora: *Újévi ablak; Hideg ház; Szigorú tél; Levél; Levél a partról; Varjak; A dal irányában; Csitító; Ismét*. Illyés a tihanyi szobájának látószögéből szemlélte vagy képzelte el szemlélődésének környezetét – kétszer is említetik a műben a tó. Fellapozom az előző kötet, az 1961-es *Új* versek záró versét – az is kemény telet mutat be, címének némileg ellentmondón (*Napfény az íróasztalomon*). A vastagon behavazott táj dermesztő hideget áraszt, bár a szobába beragyog a Nap: „Fát vet szét isten-hidege! / *Koppanva hull le a veréb! / Nem oda néz a Nap, ide – / ide vágy ő is, hol tűz ég! // A tél iszonyú rohama / ellen mit érhet!? / ..Így van ez: / ereje,*

kedve, jószava / csak itt van, hol – fölösleges!” A régi klasszikusokból Vörösmarty sora rémlik föl e sorok s a *Levél a partról* nyitó verseinek olvastán: „Most tél van és csend és hó és halál” (*Előszó*, 1850).

Az 56-os forradalom után fél évtizedet kellett várni, hogy a verset általában bőven termő Illyés Gyulának újabb kötete jelenjék meg. Nem lehet véletlen, hogy az önmagában nem túl eredeti, de Ady korszaknyitó *Új versek*jével azonos lett az ő 1961-es kötetének címe. Illyés nem irodalmi és társadalmi reformot jelentett be így, hanem az élet és a cselekvő költészet újakezdését. Az ő költőútján és irodalmunk történetében ez is fontos esemény. Az invázió és összeomlás utáni feltápászkodásra szánta el magát nem „hivatalos” szilenciumának múltával és az ellene indított sajtótámadások ritkulásával. A véres diktatúra lanyhultát konszolidációnak becézték a *Dőlt vitorla* írásának éveiben, a hatvanas évek első felében. A költő alkotóereje mit sem gyöngült: jó néhány remekét ekkoriban és további éveiben, évtizedeiben írta meg. Vigyázó szemét ekkor is Párizsra vetvén (mint a húszas években vagy később, például az *Egy mondat a zsarnokságról* írásakor, 1950-ben), modernizálódott, a kötet ennyiben is „új verseket” tartalmaz. A *Dőlt vitorla* kötet első verse, az *Újévi ablak* neoavantgárd képvers, és egész költészete a tárgyiasság irányában tolódott el. A tárgyi közvettség tere megnőtt a közvetítő és a közvetített között, a képzettársítások merészebbek, metaforái nemegyszer szürreálisak lettek. A *Levél a partról* egyike azon verseknek, amelyek a forradalom elfojtása óta a legszebben fejezik ki a bűvópatakként fölszínre törő alkotókedvet. Mintha a magányba vonult költőnek a világ hófehér papírlapját kellene újból teleírnia.

Illyésnek ebben a pályaszakaszában is – akárcsak máskor – mindennek megvan az előzménye és folytatása akkor is, ha a versek nem időrendben követik egymást. Rejtett ciklusjellegét is észrevehetünk egy-egy költeménycsoportban. A *Levél a partról* csupa télvers között foglalja el helyét a *Dőlt vitorla* kötetében. Ettől persze származhatnak az egyes darabok akár évekkal korábbról, később-ről is: Illyés műhelyvallomása szerint versgyűjteményeiben az időrend viszonylagos; néhol akár húsz évvel korábban papírfecnire jegyzett kezdeményből kibontott vers kerül az újonnan írt költemény mellé.

A *Levél a partról* hangulatképek is remeklő kezdése nem csupán a léthelyzetet, legalább annyira a „lelki tájat” jeleníti meg. Zord idők után vagyunk, de már moccanóban a cselekvés új évadja, amikor ismét „dőlt vitorlával”, ellenszéllel dacolva, merészen hasítja a tó színét a jelképes hajó, amely most még dermedt mozdulatlanságban dokkol a téli kikötőben. Gondoljuk el, hány ország- és világomlás választja el Illyést az Ady-féle „Röpülj hajóm, / Ne félj hajóm: rajtad a Holnap hőse” szárnyalásától. A *Levél a partról* az előző évtizedek új világméppének felel meg: tér és idő egyaránt eltér megszokott viselkedésétől – odakint, a természetben s bent, a lélekben is. Másképpen lett függvénye egymásnak tér s idő, mint mindennapi életünk taposómalmában. A tér is, az idő is bezárult a költői én körül. Személyes bensőséggé vált, szubjektíválódott. A lélek a végtelenséget érzékeli a tájban is, az „Örök” időben, a „Nagy Mulás”-ban is. Objek-

tív és szubjektív nemcsak viszonylagossá vált, azonosult is: a költőt körülvevő fehérség levélborítékká vált a merész metaforában, s e levél tartalma előbb ő maga, a verset író személyiség lett, később pedig az „összefirkált szivem” követel rendteremtést az érzelmekben – csakúgy, mint a mű kompozíciós rendjében –, hogy kitörjön és visszataláljon a kozmikusból az emberléptékű térbe és időbe.

Részleteiben persze még sok mindent magába tömörít ez a vers; nem hiszem, hogy minden *láthatatlan lábnyomot* követhetnék benne. A *Levél a parton* képsorában a szállongó hópihéek egyik metaforája homokórára asszociál: „Hull domb-ra, síkra, tó-jégre konok / hó egyre, mint gúlákra homok”. Költői túlzásba torkollik a kép: „mert azt hiszem, hogy évezrede fáj”. Egy másik metafora „az Örök / Közöny, a Nagy Mulás méhei”-t említi: a felbolydult méhrajt idézik föl a sűrűn szálló hópelyhek. Ez a kép a méhészkedő anyai nagypapa múltjába röpteti a képzeletet. (A vers végén is majd a gyermeki múltba visz az emlékezet: a „paraszt nagyanyám”-hoz”). A képek sokrétűségükben is logikai rend szerint váltakoznak és térnek vissza. Az időképzet nyomul előtérbe: az asszociációk a mulandóság képzetét is kibontják a sűrű hóesés képéből: az „Örök Közöny” s „a Nagy Mulás méhei” immár az idő fogalmát hozzák tudatunkba. Az Örök Közöny a legfőbb ellenség, mely egyszer majd elnyel életet és művet, készülődést, küzdelmet. A fülnek is milyen érzékletesen fokozódik hallhatóvá a csönd: „Van, amit / a csönd fődője is csak hangosít.”

Kétszeresen bánja szavainak hatástalanságát, aki a költészetet nemcsak lét-kifejezésnek, hanem közösségi tettnek is szánja. Az ablakkeretben alázuhogó hó a gúlába hulló kristályszemcsék homokóráját hozza szemléletközelbe. De a hólepel nagyrészt pára-ként illan el tavasszal, még mielőtt a talajt termővé áztatná. A szív és ész alkotó munkájának hiábavalóságától való rettegés épp oly gyakori Illyés költészetében, mint a remény s az életöröm. A *Levél a parton* végére jutva majd láthatjuk: ebben a kozmikus leheletű létversében is a kis és nagy társadalmi egységek, a család, a parányi lakokban egymáshoz szoruló szegények költője maradt ő a nemzet és Európa költőjeként is.

*

Közvetlenül a *Levél a partról* előtt áll a kötetben a *Levél*. Az utóbbi az előbbinek ha csak előképe is, önállóan megálló, illyési színvonalú vers. De a költő megérezhette: több rejlik ebben a két sornyi képben, a lezárt borítékkal társított szűz havú tájban. Két sor azonos a *Levél* második versszakában és a *Levél a partról* legelején:

*A magányos ház körül, hol lakom,
egy rókalábnyom nincs, egy cinkenyom:*

A hangzók változatossága finom zeneiséget ad fülünknek. A vattás csönd zenéje ez, egyúttal a nem látható láttatása – tegyem hozzá: egy *nem látható el-*

lentét láttatása. Megfelel a fotózásban *high key*-nek nevezett, a majdnem fehér, a domborulatokat-homorulatokat alig sejtető képnek. A „rókálábnym és a cinkenym” hiányoltan is a ragadozó és a lehetséges áldozat ellentétpárja: ennek is közérzetjelző értéke van. De milyen halvány rajzolatban: *elképzelve* csupán, így is szorongatóan. Mindez nem kell, hogy rögtön tudatosodjon, elég, ha a vers végére döbbenünk rá: az úzottság s a menedékkeresés közérzetét éltük át. Igaz: a kép elsődleges sugallata a látvány tiszta szépsége. Illyés közösségi költőként is az artisztikum nagymestere: a „tiszta poézis” híve éppúgy, mint a zászlóvivőé. Valéryé éppúgy, mint Eluard-é. A tisztaságélmény vezeti a levélhasonlathoz, amely aztán metaforává lényegülve folytatódik három versszakon át, a költemény szerkezeti vázát szilárdítva:

*kertet, határt az éjjel leesett
hó fehérbe vont, mint egy levelet.
A nagy boríték bontatlanul simul.*

Üzenetet rejt ez a „nagy boríték” a külvilágnak, a szűkebb és tágabb közösgnek. Amit a boríték rejt, a levéltartalma: maga a költő:

*E címzést sem kapott
levél minden tartalma én vagyok,
e hét határnyi hó
alatt egyetlen közölnivaló.*

Költő és műve ritkán azonosul ennyire. A költő nem csupán „életjelt ad magáról”, ahogy prózában mondanánk – ő maga a levél tartalma, az „egyetlen közölnivaló”.

Teljes a bezártság: ahogy a magányos házat a hó, ugyanúgy az ént is elzárta a világtól a kényszerű vagy önként választott egyedüllét, a kuruc kor óta hagyományos magyar költőszerep: a bujdosás. A vers végére majd kimondhatjuk, miért: „a Rágalom s az Ártalom” miatt. Közben még a válságos közérzet további motívumait is kitapinthatjuk. A 3. szakasz árulkodik a visszafogott, hallgatásban elrekedt mondandóról:

*[...] van, hogy épp a vád
hamar-heve forrasztja össze szád –*

– nem akármilyen indulatok rejlenek ama „nagy boríték”-ban. A *vád* közügyként vár kimondásra az összeforrt szájban. De a „Rágalom s az Ártalom” már megneveztetett – ezek egyelőre karthauzi szerepre kárhoztatták a kor nagy férjiját. Azt, aki 1956 valamelyik biztató hónapjában még így határozta meg feladatát: *A költő felel* (*Kézfogások*, 1956). Felel – de nemcsak *válaszol* a kor nagy kérdéseire, hanem *felelősséget is vállal*: „felel” a tetteiért s a rábízottakért.

Futólag idézem csak *A költő felel* harmadik versszakából ezt a részletet: „Játsszunk, – így száll csak énekünk fel. / Játsszunk / szavainkkal és életünkkel, / mert jaj, csak az vagyunk, aminek látszunk.” Most mintha az *Esti Kornél énekét* író Kosztolányi könnyed, mégis életre-halálra szánt, álcinikus gondolatát hallanók. *A Levél a partról* soraiból is kihallik a játék.

A versen végigvonul egy szógyök, amelynek különös jelentősége van Illyés életművében: a köz-. Utolsó önálló verseskönyveinek egyike, a *Közügy* (1981) elég súlyos bizonyíték, hogy mennyire fontos a közösségi költőnek ez a szótó és származékai. A vers szóképletéből ilyen példákat sorolhatunk föl: *közölnivaló; Közöny; közhírül közvetít*. Ha ezekből a nagybetűvel írt Közöny ellentétes a többivel, csak annál drámaibb az alliteráció-szerű összecsengés. De a *közölnivaló* és a *köz-hírül közvetít*, a közösségi költő szavai az „Örök Közöny”-t is túlzenélik.

A 3. versszak szinte kínlódva vallja meg: „Van mikor markával épp a hideg / szoritja leforróbbra a szívet!” Fájdó, de vigasztaló is ez a sóhaj. A külső hideg és a belső forróság ellentéte sokatmondó. Most, a tilalmak idején van szükség a költői szóra, amikor mint „lezárt levél” várja egyelőre tehetetlenül, hogy szava visszataláljon azokhoz, akiknek szánja. A remény most sem csitult el véglegesen – egy régies, talán Vörösmartyas szó szerkezet, az „ember-frigyes tavasz” hozza szívközelbe a kétségeesés fölébe kerekedő bizakodást:

*Igen, jó az ember-frigyes tavasz
s fölnyit engem is, akár a tavat,
kézbe fog a fagybontó kikelet,
kiveszi összefirkált szívemet;
föllovas magas hangján az Idő
s lesz hirtelen majd minden érthető [...]*

– a versszakasz erre rímelő utolsó sorát idézem: „a mindig tetemrehívó jövő!” A magány, a bujdosás nem lehet végleges. A *tetemre hívó* jövő igazolhatja, hogy mostani némasága sem telt közönyben, meddő némaságban. Íródnak még majd vádyszavak, közügyekben hallatottak, olyanok, mint a *Nem menekülhetsz* vagy az *Egy mondat a zsarnokságról* írásakor.

Az utolsó versszak a „hajszálgyökerek” Illyés Gyuláját idézi elibénk – hivatkozásának a legkisebb közösségi egység, a család az alapja:

*[...] mivel
pusztai ó aklok mögül
nagyanyám imáiból fölmerül
a bosszús paraszt angyal, aki rég
úgy keltett útra: véd!*

Ismét a gyerekkor, az egyik, bajoktól, ártalmaktól oltalmazó nagyszülő, a „paraszt angyal” emlékképe jelenik meg. Váratlanul és végső menedékként. Mindnyájunk emlékezetének valamelyik hátsó rekeszében ott rejlik egy kiskori véd-

mezőnk, egy álomba ringató, biztonságot adó családtagunk, rokonunk vagy öreg barátunk, akinek nem esett nehezére a rólunk való gondoskodás, aki reményt sugárzó meséssel látott el minket, amikor az ébrenlétből álmaink birodalmába indultunk. Végtelen utakra, ahol nem volt elmúlás, csak beteljesedés, amelyre másnap jó volt visszaemlékezni, sajnálva bár, hogy csak a vágyak káprázata volt.

Illyés a legmélyebbre hatol, amikor lelkének tartalékait mozgósítja: vigaszt kereső kisgyerekként a nagymamát szólongatja, aki ismerte a rémálmok, rontások, gonosz szellemek elűzésére az igét, az imádságot, ha kellett, a babonás ráolvasást. Ezek titka az unokának szánt védelem varázsában rejlik. Szinte mindegy, mit mormol a rossz álmából felriadó gyerekeknek, imát-e vagy pogány szelleműző szöveget, a lényeg az elringató, ritmikusan duruzsolt szöveg vagy ének. A „boszszús” jelző sem mellékes a „paraszt angyal” előtt: Illyésnek ez a verse a tehetetlen düh, az egyelőre ki nem mondható vád és – ahogy az *Újévi ablak* képversének havazást imaginizáló szavainak rengetegébe rejtve olvashatjuk, a „hiábaló” verssóhajok és az „elsikoltott néma oh”-ok feszítik belülről. A játék itt sem hiányzik – a sok „oh” az ugyancsak több tucat „hó” megfordításaként varázsolja lelki-vé az ablakon át megpillantott látványt, a szapora havazást. A játék persze csak költői értelemben játék: mágia. A „h” hangok rengetegéből végül a *halál* képzelet bontakozik ki: „mennyi halál-tiszta szó” – József Attila „én ámulok / hogy elmulok” gondolatához hajlik a más formaelvű Illyés-vers.

A *Levél a parton* az indulati gyúanyagával lep meg négy sornyi záradékával. A felkiáltójeles végső szó, a „pusztai ó aklok mögül” fölmerülő nagyanyára hivatkozó ige. Íme, megint egy halálos-komoly költői játék, egy furcsa belső rím, amely messziről csattan vissza a harmadik szakasz sorvégi „vád” szavára: „véd!” Egy anekdota szerint (amely akkor is „igaz”, ha nem szó szerint úgy történt, ahogy elterjedt), Rákosi a diktatúra kezdeti szakaszában egy alkalommal így figyelmeztette a demokrata Illyést: vigyázzon, mert mögöttem áll az ÁVO. A költő így válaszolt: mögöttem pedig a magyar nép. Nem tudom, így volt-e, de nem véletlen, hogy Illyés Gyuláról terjedt el ilyen, közzsájon forgó történet. Szívesen gondolok erre, amikor a nagymama oltalmazó erejére hivatkozik a vers végső szava, ultima ratiója.

*

Összegezve: milyen vers tehát ez az életműbe oly sok indájával, hajszálgöke-reével az életmű egészébe szervesülő *Levél a partról*? Elégikus költemény a magányról? Térítő-élményről szóló, modern filozofikus merengés az elpergő idő-ről, amely mint hó a tájat, mint homok a piramisokat, előbb-utóbb mindent eltemet, s a kozmikus Közöny martalékává tesz? Vagy a tehetetlen düh verse, amiért belátható ideig nincs mód a cselekvésre a nemrégiben átélt „Rágalom s az Ártalom” ellen? Amiért a kimondást követelő „vád” most még néma, s egyelőre időszerűbb az, ami az ellenséges világ, a diktatúra ellen „véd”?

Mindez együtt – egy különlegesen finom, csupa-fehér, csupa-tisztaság és csupa-fagy tájképbe foglalva a forróra hevült szív tiltakozását.

Egy kései Illyés-vers merül föl emlékezetemben: a *Finom fül magános házban** (Közügy, 1981). Ott már ő, a költő maga kínál védelmet az „öt felől” rászoruló „pöre nép”-nek, amelyet elterjedtebb metaforájában „ötágú sípként” is emlegett. Ez és a *Levél a partról* szorosan összetartozik tudatomban a köztudatban nem eléggé megbecsült bölcséleti költemények típusából, holott bő másfél évtized múlt el keletkezésük között. Velük együtt más verseit is említhetném, de ez a kettő különös szimmetriát mutat. Illyés ilyen, közügyekre is vonatkoztatható, több síkú létversei a honi költészet legmagasabb szintjéhez tartoznak.

Utolsó vacsora (olaj, 1996)

* Kommentárját ld. Az *oltalmazó* cím alatt *Halandó kézzel halhatatlanul*. Elemzések és tanulmányok Illyés Gyula verseiről. (Orpheusz, 2003) és „*Egy szenvedély margójára*” című tanulmánykötetemben. Ötvenöt műelemzés. (Fekete Sas Kiadó, 2005).